

Maria Halamska*

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE STRUKTURY SPOŁECZNEJ WSI

Abstrakt. W ostatnim trzydziestolecu struktura społeczna polskiej wsi gruntownie się zmieniła. Sprawily to trzy, nakładające się, procesy: dezagraryzacja/depeząntyzacja, proletaryzacja oraz burżuazyjnienie/gentryfikacja. Autorka, na podstawie danych z reprezentatywnych badań prowadzonych w latach 1991, 2003 oraz 2013, ukazuje zmiany w zakresie podstawowych elementów położenia społecznego ludności wiejskiej: źródeł dochodów, poziomu wykształcenia oraz struktury zawodowej. Dominującym segmentem w strukturze społecznej wsi są obecnie robotnicy (45,6%), natomiast udział rolników i tzw. nowej klasy średniej równoważy się i wynosi po 27,2%. Istnieje jednak duże przestrzenne zróżnicowanie tej struktury, co ukazane zostało na przykładzie regionów historycznych (byłe zabory), obszarów wielofunkcyjnych zurbanizowanych i głównie rolniczych oraz regionów polityczno-administracyjnych (województwa). Największe różnice w strukturze społecznej i dynamice zmian istnieją między obszarami wielofunkcyjnymi zurbanizowanymi a obszarami głównie rolniczymi.

Słowa kluczowe: struktura społeczna, przestrzeń społeczna, dezagraryzacja, proletaryzacja, burżuazyjnienie, zróżnicowanie struktury społecznej.

1. Wprowadzenie

Obszary wiejskie w Polsce są wielostronnie zróżnicowane, co ukazują analizy demograficzne, ekonomiczne, społeczne (por. np. Rosner, Stanny 2014, 2016). Mimo że definicje wsi ciągle eksponują rolnictwo i rolników, to wieś nie jest już przestrzenią należąca wyłącznie do nich. Co więcej – rolnicy nie stanowią już nawet większości mieszkańców wsi, jak pokazują analizy poświęcone zróżnicowaniu jej struktury społeczno-zawodowej (Halamska 2013, 2016; Hipsz, Cybulska, Boguszewski 2014; Wciórka, Zagórski 2007).

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie współczesnej struktury społeczno-zawodowej wsi oraz charakterystyka procesów, które do tego stanu doprowadziły. To bardzo ważny przedmiot analiz społecznych, gdyż struktura społeczna

* Prof. dr hab., Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: m.k.halamska@uw.edu.pl

„charakteryzuje zawsze stan danego społeczeństwa, stanowi jego swoistą legitymację, zespół cech tożsamościowych, a jednocześnie jest elementem i czynnikiem sprawczym dynamiki społecznej” (Gilejko 2010: 17). Badania nad jej kształtem i zmianami powinny stanowić podstawę diagnozy stanu i dynamiki społeczeństwa w sytuacji, gdy od prawie trzydziestu lat ulega ono dużym zmianom. Te zmiany, ich dynamika i skutki były i ciągle są zróżnicowane w przestrzeni wiejskiej, o czym w dużej mierze decyduje charakter jej strukturalnego podłoża. Teoria stawania się społeczeństwa (Sztompka 2003: 526) sugeruje „obraz społeczeństwa jako dynamicznego procesu, w toku którego ludzie, przez swoje działania, wytwarzają i reprodukuja kontekst własnej egzystencji – struktury społeczne, które z kolei stają się warunkami początkowymi – ograniczającymi lub stymulującymi – dalszych ich działań”. Dlatego też celem komplementarnym jest ukazanie terytorialnego zróżnicowania tej struktury, zróżnicowania istniejącego w różnych typach przestrzeni wiejskiej, ukształtowanych przez procesy historyczne, zróżnicowane tempo rozwoju gospodarczego, procesy polityczne.

Analiza opiera się na bazach danych reprezentatywnych badań socjologicznych prowadzonych od początku lat 90.: „Polskim Generalnym Sondażu Społecznym” (PGSS – dla roku 1991) oraz „Diagnozie Społecznej” z lat 2003 i 2013 (dalej DS. 2003 i DS. 2013). Podział na grupy społeczno-zawodowe (zob. tab. 2) jest klasyfikacją, którą posługuje się GUS; wzoruje się ona na Międzynarodowej Klasyfikacji Zawodów (ISCO-88). Analiza prowadzona była na poziomie najogólniejszym klasyfikacji: dziesięciu wielkich grupach zawodowych, a najniższym dostępnym poziomem agregacji danych był poziom powiatu (NUTS 4).

2. Przestrzeń a struktura społeczna

Czas i przestrzeń to kategorie, którymi często posługują się nauki społeczne; to sposoby myślenia o świecie, emanacja różnych przejawów życia społecznego (Lisowski 2003). W historii można wyróżnić okresy, kiedy większe znaczenie przypisywano albo jednej, albo drugiej z nich. Przez długie wieki to czas był centralną kategorią wyjaśniającą zróżnicowanie społecznego świata, jego poziomu rozwoju na modernizacyjnej trajektorii. W drugiej połowie XX wieku, z powodu wielu (odmiennie przy tym interpretowanych) przyczyn ważną kategorią w naukach społecznych staje się przestrzeń. Związek między naukami społecznymi a przestrzenią jest tak istotny, że „nie istnieje, nawet *implicite*, teoria przestrzeni niebędąca integralną częścią ogólnej teorii społecznej” (Castells 1982: 123). Chodzi tu o przestrzeń społeczną, gdyż samo słowo ‘przestrzeń’ ma wiele znaczeń. „Przestrzeń jest abstrakcyjną ideą (matematyczna), własnością materii (fizyczna), środowiskiem naturalnym wykształconym w odpowiedni sposób w toku ewolucji (przyrodnicza, geograficzna), jest wreszcie tworem ludzkim, antropogenicznym, kulturowym, a więc wytworzonym przez jednostki, grupy i zbiorowości ludzkie

(społeczna, kulturowa)” (Jałowiecki 2010: 19). Przestrzeń jest przede wszystkim przedmiotem zainteresowania geografii – zarówno fizycznej, jak i społecznej. Geografia społeczna opisuje przestrzenne zróżnicowanie zjawisk społecznych, ukazując ich wzajemne zależności. Ale też przestrzeń społeczna jest na wiele sposobów powiązana z socjologią, ekonomią, antropologią, historią (Karwińska 2008). Także – psychologią, urbanistyką, architekturą, nie mówiąc już o planowaniu przestrzennym. Przestrzeń społeczna to miejsce lub obszar wyróżniający się pewnymi cechami społecznymi; to społecznie określone terytorium znajdujące się w posiadaniu jakiejś grupy społecznej albo przez tę grupę wytworzone. Czasem pojęcie to używane jest metaforycznie (przestrzeń międzyludzka) i nie ma konkretnego denotatu materialnego.

Zarówno przestrzeń, jak i sposoby jej postrzegania i rozumienia, są historycznie zmienne. W epoce preindustrialnej – jak pisze Jałowiecki, przywołując Lefebvre’a (1970, 1974) – przestrzeń traktowano jako środowisko naturalne człowieka, którego był on częścią. Industrializacja i modernizacja przyniosły instrumentalne traktowanie przestrzeni – jako środka do osiągnięcia celów. Społeczny charakter przestrzeni bardzo trafnie ujmują analizy odwołujące się do teorii Marksowskiej, gdzie przestrzeń jest „elementem stosunków produkcji, które określają zarazem sposób jej wytwarzania”. Oznacza to, że jest ona wytworem społeczeństwa. Społeczeństwa, ich różne typy wytwarzają swoją przestrzeń, naznaczają ją i przyswajają¹. „Przestrzeń społeczna zawiera [...] społeczne stosunki reprodukcji, a więc stosunki biopsychiczne między płciami, grupami wieku, specyficzną organizację rodziny oraz stosunki produkcji, podział pracy, jej organizację, a zatem hierarchię funkcji społecznych” (Lefebvre 1974: 41, za: Jałowiecki 2010: 22). Społeczne wytwarzanie przestrzeni wiąże się z powstawaniem wzajemnych zależności oraz społecznych całości o różnych cechach. Jest procesem złożonym. Lefebvre wskazuje, że składają się nań „praktyki przestrzenne związane z produkcją i reprodukcją; sposoby przedstawiania przestrzeni, uwarunkowane sposobem produkcji i «porządkiem», który on narzuca; oraz przestrzenie przedstawień, czyli kompleksy symboli wywodzące się z ukrytej strony życia społecznego” (Jałowiecki 2010: 22)². Taki sposób jej wytwarzania decyduje o tym, że ma ona inny status ontologiczny niż przestrzeń fizyczna.

¹ Można zatem powiedzieć, że przestrzeń jest wytworem działań kolektywnych (grup, społeczności, społeczeństw), działań zmierzających do zaspokojenia różnych potrzeb ludzi, stąd różnego typu przestrzenie, np. produkcji, konsumpcji, wymiany, przestrzeń symboliczna etc., przestrzeń mająca jakąś treść społeczną, wartość (użytkową lub symboliczną), może być przestrzenią czyjąś – należeć do jednostki czy grupy, które mogą ją przyswoić lub naznaczyć (Karwińska 2008; Jałowiecki 2010).

² Alexander Lagopoulos (1978) wyróżnia np. aspekt esktrasemiotyczny (wytwór relacji między sposobem produkcji a ekosystemem), aspekt odbicia struktury społecznej w religii czy polityce oraz aspekt semiotyczny (wytwór jednostek i ich ideologii). Michel Bassand (1982) zwraca uwagę na aspekty przestrzeni jako ziemi, przestrzeni-nośnika, przestrzeni-dystansu oraz przestrzeni-symbolu.

Przestrzeń nie jest tylko kadrem, w którym toczy się życie społeczne, ale jest czynnikiem aktywnym, zdolnym modyfikować procesy społeczne. Miejsce, obszar, terytorium, środowisko, krajobraz, kraj, ojczyzna – ale też wioska, gmina, region – to pojęcia określające przestrzeń. Pojęcia złożone, zawierające wiele komponentów materialnych, rzeczowych, psychicznych i relacyjnych, posiadające wiele znaczeń. To określenia nie przestrzeni w ogóle, ale różnych rodzajów przestrzeni, przestrzeni podzielonej, przestrzeni posiadającej *limes* – granice mniej lub bardziej wyraźne. Krajobraz zamyka linia horyzontu; jak natomiast jest z innymi rodzajami przestrzeni? Analizując istniejące granice, określające różne rodzaje przestrzeni, można powiedzieć, że są one naturalne i konwencjonalne, rzeczywiste i wyobrażone, obiektywnie istniejące i subiektywnie postrzegane, formalne i nieformalne. W podzielonej przez granice przestrzeni ważne są łączniki między różnymi przestrzeniami, przejścia i mosty, o których pisał już na początku XX w. Georg Simmel (2006).

Powstała w drugiej połowie XX w. socjologia przestrzeni stworzyła cały szereg pojęć określających relacje między przestrzenią fizyczną a zjawiskami społecznymi. Niektóre typy analiz socjologicznych są silnie związane z przestrzenią. Raymond Ledrut twierdzi, że „przestrzeń jest w analizie socjologicznej podstawą nie tylko tego wszystkiego, co w życiu społecznym istnieje, ale także tego wszystkiego, co w życiu społecznym jest możliwe, ponieważ działań ludzkich, obecnych i przyszłych, nie da się wyizolować z przestrzeni społecznej (Ledrut 1984: 108, za: Jałowicki 2000: 242). Ale na rolę przestrzeni – podłoża zjawisk (przede wszystkim świadomości zbiorowej) – zwracał już uwagę na przełomie XIX i XX w. Emile Durkheim, wyróżniając w swojej socjologii dział nazwany morfologią społeczną. Miała ona badać materialne formy społeczeństwa, takie jak „wielkość terytorium, położenie społeczeństwa, jego peryferyjna lub centralna pozycja na danym kontynencie, sposób jego «otoczenia» przez inne społeczeństwa, kształt jego granic”, a następnie „ogólną masę ludności, którą trzeba rozpatrywać ze względu na jej liczebność i gęstość”. Mówił dalej Durkheim o konieczności badania „zgrupowań wtórnych posiadających podstawę materialną”, takich jak wsie, miasta, okręgi i prowincje, które „powinny być rozpatrywane ze względu na swe rozmiary, zaludnienie, komunikację itd.” (Szacki 1983: 432).

Przestrzeń zajmowała bardzo ważne miejsce w międzywojennych studiach empirycznych socjologii amerykańskiej, których przedmiotem były różnego typu zbiorowości terytorialne, w tym szczególnie jej typ: społeczność lokalna, gdyż posiadanie terytorium było elementem definicyjnym zbiorowości (por. Szacki 1983: 638 i n.). Rola przestrzeni, terytorium jest eksponowana zwłaszcza w nurcie ekologicznym tych analiz, rozwiniętym przede wszystkim przez tzw. szkołę chicagowską. To ona koncentrowała się na „badaniu relacji między terytorium a ludźmi i instytucjami oraz na analizie przestrzennych aspektów zjawisk społecznych” (Starosta 1995: 104). Warto też przypomnieć, że w oparciu o badania społeczności terytorialnych powstały koncepcje struktury klasowej Roberta

i Heleny Lyndów oraz Williama L. Warnera (por. Szacki 1983: 658–668). Sprzyjały temu stosunkowo niewielkie rozmiary badanych zbiorowości terytorialnych, gdyż „mechanizmy stratyfikacyjne najłatwiej zidentyfikować w społecznościach lokalnych, w nich bowiem najbardziej bezpośrednio dochodzą do głosu interesy klasowe, strajki, przekonanie o własnej niższości, ekskluzywność towarzyska i strategię zamykania dostępu do elit” (Domański, Pokropek 2011: 14).

Relacje przestrzeń–struktura społeczna rzadko były analizowane przez socjologię. Zwraca na to uwagę Marian Malikowski stwierdzając, że „większość teoretycznych analiz struktury społecznej i zróżnicowania społecznego, a także empirycznych analiz prowadzonych w Polsce zdaje się pomijać fakt, że ludzie, oprócz cech społecznych, są jeszcze różnie rozlokowani w przestrzeni. [...] Zajmowanie określonego miejsca w przestrzeni stwarza nierówne szanse życiowe dla jednostek i grup społecznych, implikuje nierówne warunki życia, a często powiększa i utrwala skale zróżnicowania wynikającego z nierówności «czysto społecznych»” (Malikowski 1994: 93). Wynika to z wielu przyczyn, w tym przede wszystkim z faktu, że bardzo trudno jest uchwycić i zmierzyć wpływ „renty przestrzennej” na usytuowanie jednostek w strukturze społecznej. Trudności wynikają stąd, „że niełatwo jest skonstruować [...] wyraźną i w miarę zobiektywizowaną hierarchię miejsc zamieszkania; tak w skali regionów, miast i wsi, jak też dzielnic i osiedli, tym bardziej że pewnym walorom określonych miejsc zamieszkania towarzyszą mankamenty innej natury. [...] Oprócz tego [...] niełatwo tworzyć jakąś zobiektywizowaną ich hierarchię również i z tego względu, że w różnych społeczeństwach i środowiskach społecznych poglądy na ten temat są mocno zróżnicowane, zmienne, sporo zaś ludzi nie ma wyrobionych poglądów na ten temat i rzadko się nad tym zastanawia” (tamże: 96). Tymczasem zróżnicowanie według klasycznych cech statusowych – wykształcenia, zawodu, dochodu, władzy czy prestiżu – nakłada się na zróżnicowanie przestrzenne, co wzmaga różne aspekty zróżnicowania i nierówności społecznych.

O braku badań nad tą problematyką, nie tylko w Polsce, mówią również Henryk Domański i Dariusz Pokropek (2011). Wyróżniają oni przy tym pewne fazy relacji przestrzeń–struktura społeczna. Terytorialne odrębności struktury społecznej były widoczne przede wszystkim w społeczeństwach tradycyjnych. Sprzyjała temu izolacja przestrzenna, słabe zaludnienie oraz niewielkie liczebnie zbiorowości terytorialne. Były to przede wszystkim zbiorowości wiejskie, w których posiadanie ziemi odgrywało ważną rolę. „Główną osią stratyfikacji było dziedziczenie pozycji rodziców. Mimo że zdolny syn chłopski mógł dojść do wysokiego urzędu, dominującą zasadą było przypisanie człowieka do kategorii, w której się urodził, natomiast mniejsze znaczenie miały kwalifikacje i osobiste zdolności” (Domański, Pokropek 2011: 15). Rozwój kapitalizmu, z takimi zjawiskami jak industrializacja, urbanizacja, rozwój komunikacji, kultura popularna i masowa oraz upowszechnienie uczestnictwa w życiu publicznym, prowadzi do wzrostu uniwersalizacji reguł usytuowania jednostek i grup w społeczeństwie, co

sprzyja ujednoczeniu się mechanizmów stratyfikacji społecznej. „Niezależnie od poziomu rozwoju ekonomicznego, systemu politycznego i różnic historycznych, w tych samych rolach zawodowych wykonuje się wszędzie mniej więcej te same czynności i przy poniesieniu określonych «nakładów» – ujmując rzecz z perspektywy jednostki – uzyskuje odpowiednie «nagrody». Z jednej strony zawód stał się głównym źródłem utrzymania, wyznacznikiem stylu życia, prestiżu i pozycji społecznej. Z drugiej – we wszystkich społeczeństwach obowiązują podobne wymagania dotyczące rekrutacji do ról zawodowych” (Domański, Pokropek 2011: 16). Opis struktury i stratyfikacji ludności wiejskiej (Halamska 2016) w Polsce opierał się na przekonaniu o dominującej roli uniwersalnych zasad w kształtowaniu owej stratyfikacji społecznej nad lokalnymi partykularyzmami. Poszukiwano w nim odmiennego nasycenia struktury społecznej różnymi grupami społeczno-zawodowymi, do tego faktu sprowadzając większą odmienność struktury. Ale też zakładano, że struktura społeczna wiejskiej Polski jest także wewnętrznie zróżnicowana, gdyż wskazuje na to społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich. To założenie wynika także z ducha nowego regionalizmu i regionalnych polityk, które mogą sprzyjać osłabieniu uniwersalnych i narodowych hierarchii społecznych. Poszukiwaniu terytorialnych – regionalnych i lokalnych – odmienności oraz czynników kształtujących partykularne wzory społecznej stratyfikacji sprzyja analiza procesów globalizacji, ich narodowych, regionalnych i lokalnych przebiegów. Proces ten z różną siłą dociera do różnych społeczności i zawsze prowadzi – jeśli wierzyć Rolandowi Robertsonowi (1992) – do „partykularyzacji uniwersalizmów”. Taka partykularyzacja – jeśli z kolei odwołać się do Samuela Eisenstadta (1992) – zależeć będzie od wielu czynników, takich jak siły globalizacyjnych fal, czasu, w których one do społeczności docierają, lecz przede wszystkim – kondycji samej społeczności.

Badania takie zainicjowane zostały w Polsce, a autorami przedsięwzięcia są Henryk Domański i Artur Pokropek (2011). „Spróbujemy ustalić, czy – biorąc pod uwagę podziały terytorialne – można mówić o występowaniu jednej hierarchii społecznej czy też takich hierarchii jest wiele? Jeżeli to drugie, to w jakim stopniu różnią się one od siebie w zależności od np. poziomu rozwoju ekonomicznego i poziomu zamożności osiedli i gmin? Czy, przykładowo, mechanizmy dystrybucji dochodów, identyfikowane przez związek wykształcenia z zarobkami, kształtują się we wszystkich regionach podobnie, czy też zależy to np. od lokalnych relacji między podażą a popytem na siłę roboczą. Wiadomo, że ludzie z wyższym wykształceniem mają, na ogół, mniejsze ryzyko utraty pracy, większe zasoby kapitału kulturowego i charakteryzują się większą aktywnością polityczną, mierzoną uczestnictwem w wyborach. Chcemy ustalić, w jakim stopniu prawidłowości te są w Polsce uniwersalne dla wszystkich regionów” (Domański, Pokropek 2011: 25). Wykonane analizy, prowadzone przy pomocy modeli wielopoziomowych, korzystały z danych badań CBOS, przeprowadzonych w 2007 roku na liczącej ponad 37 tys. osób próbie reprezentatywnej ludności

Polski. Wyodrębnionymi jednostkami przestrzennymi były gminy. Przeprowadzono analizę wpływu podziałów terytorialnych na dochody, zasoby materialne oraz dobra kultury. Wykazała ona, że „podział na gminy w znaczącym stopniu różnicuje dostęp do dóbr lokujących jednostki w hierarchii społecznej. Potwierdzałoby to przekonanie o znaczącej roli czynnika terytorialnego, aczkolwiek nie dysponujemy danymi, które pozwoliłyby dokładnie ustalić, dlaczego mieszkańcy jednych gmin charakteryzują się np. średnio wyższymi dochodami i zasobami materialnymi niż innych” (Domański, Pokropek 2011: 185). W moim przekonaniu wynika to między innymi z tego, że gminy te jako przestrzenie nie były w satysfakcjonujący sposób scharakteryzowane. Wskazuje na to zaskoczenie Autorów co do istnienia regionalnego zróżnicowania dochodów rolników. „Pewnym zaskoczeniem może być zatem to, że stosunkowo największe zróżnicowanie w zasadach wynagradzania między gminami daje o sobie znać właśnie w przypadku rolników [...]” (Domański, Pokropek 2011: 164). Tego zaskoczenia mogłoby nie być, gdyby w charakterystyce gmin uwzględniona została struktura obszarowa czy siła ekonomiczna gospodarstw rolnych, gdyż rolnikiem może czuć się zarówno gospodarujący na 5 hektarach na Podkarpaciu, jak i na 70 czy więcej hektarach w Wielkopolsce³. Zaobserwowano również, że podwyższeniu wszystkich wymienionych wyżej wskaźników społecznego usytuowania sprzyja zamożność gmin, mierzona dochodami własnymi budżetu gminy. Są one jednak dość słabe, rozmyte. Natomiast zróżnicowanie terytorialne wyraźnie oddziałuje na poczucie zagrożenia bezrobociem, co uwidacznia przestrzenne rozkłady tego poczucia w klasach niższych. Natomiast u przedstawicieli klasy średniej – nazywanej inteligencją – przestrzeń (tj. podział na gminy) różnicuje poczucie grupowej tożsamości.

3. Struktura społeczna wsi: niehomogeniczność

Czytelnym wskaźnikiem kształtu struktury społecznej wsi jest struktura źródeł utrzymania gospodarstw domowych. W analizowanym okresie ulega ona zasadniczym zmianom. I choć rolnictwo jest w Polsce ciągle ważnym elementem

³ Autorzy ten przypadek komentują w sposób następujący: „Tak więc, mimo geograficznej i kulturowej izolacji wsi, kojarzącej się z wewnętrzną zwartością klasy chłopskiej, okazuje się ona najbardziej heterogenicznym segmentem stratyfikacji społecznej – oczywiście tylko w aspekcie przestrzennym. Tak silne zróżnicowanie dochodów może być oznaką polaryzacji rolników ze względu na podziały terytorialne. Oznaczałoby to, że obok gmin, w których mechanizmy wynagradzania są dla rolników korzystne, są gminy, w których uzyskują oni wyjątkowo niskie dochody” (Domański, Pokropek 2011: 164–165). A są też takie gminy, gdzie rolnicy uzyskują i bardzo niskie i bardzo wysokie dochody. Nie mają tu bowiem wpływu (terytorialnie zróżnicowane) „zasady wynagradzania”, ale przede wszystkim wielkość gospodarstwa. Dyskusyjna jest także teza o izolacji chłopów oraz stereotypowa „zwartość klasy chłopskiej”, którą niegdyś opisywał Karol Marks, a stosunkowo niedawno – w odniesieniu do polskich rolników – Krzysztof Gorlach (1998).

społecznej charakterystyki wsi, to jego znaczenie – zwłaszcza ekonomiczne – maleje; w analizowanym okresie obserwujemy postępujący proces dezagraryzacji polskiej wsi, czyli złożony proces jej „uwalniania się” od rolnictwa. W plastyczny sposób obrazuje to spadek udziału rolnictwa w strukturze źródeł utrzymania ludności. Składa się na to kilka elementów. Po pierwsze, wśród typów źródeł utrzymania ludności (por. tab. 1) nieużyteczna staje się kategoria: utrzymanie „pracowniczo-chłopskie”; ta kategoria znika w opracowaniu badań DS po 2007 r., z czego należy wnosić o rozpadzie dotychczasowej zbiorowości i wchłonięciu jej przez zbiorowość pracowniczą oraz chłopsko-rolniczą. Po wtóre, udział utrzymujących się przede wszystkim z rolnictwa spada do ok. 5% w całej Polsce i 12–13% na wsi. Pojawia się grupa prywatnych przedsiębiorców (pracujących na własny rachunek), której udział w strukturze społecznej jest dość stabilny. Tym samym rolnictwo staje się w połowie drugiej dekady XXI w. źródłem drugoplanowym. Jak pokazują badania, na których się tu opieramy, okresem, w którym dokonują się znaczące zmiany, nadające kształt aktualnej strukturze źródeł utrzymania ludności wiejskiej oraz strukturze społeczno-zawodowej, jest okres między rokiem 1995 a latami 2005–2007 (por. Halamska 2016).

Tabela 1. Struktura źródeł utrzymania ludności wiejskiej w latach 1991–2013

Wyszczególnienie	1991	2003	2013
Wielkość próby (liczba osób/liczba gospodarstw domowych)	4 211 osób	3 961 GD	12 355 GD
Udział próby wiejskiej (w %)	40,07%	33,00%	33,30%*
Źródło utrzymania ludności wiejskiej (w %):			
– Pracownicze	29,0	28,7	43,6
– Chłopskie (rolnicze)	22,0	11,3	13,2
– Pracowniczo-chłopskie	25,0	11,3	–
– Emerytura, renta	23,8	39,4	32,0
– Praca na własny rachunek	0,2	5,0	4,8
– Inne		4,2	4,8

Objaśnienia: GD – liczba gospodarstw domowych; DS. – Diagnoza Społeczna; * w których żyło 40,2% respondentów indywidualnych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badań PGSS 1991, DS 2003, DS 2013.

Drugim procesem jest proces proletaryzacji struktury społecznej wsi, przez który rozumiemy wzrost udziału różnych kategorii robotników w strukturze. Dynamika procesu – ze względu na już od dawna duży udział robotniczych grup społeczno-zawodowych⁴ – jest o wiele mniej zauważalna. Proces proletaryzacji

⁴ Jest to odłożony efekt specyficznego przebiegu procesów industrializacji w Polsce, za którym „nie nadążała” urbanizacja. Na polskiej wsi w latach 50. i 60. proces wychodźstwa (wiejskiego *exodusu*) był znacznie słabszy niż to obserwowano w analogicznym okresie w państwach zachodnich.

staje się widoczny dopiero po 2000 roku. Rośnie w tym czasie przede wszystkim udział robotniczych grup lepiej wykształconych: pracowników usług, robotników fabrycznych oraz operatorów maszyn i urządzeń. Maleje udział robotników niewykwalifikowanych (robotnicy zatrudnieni przy pracach prostych). W sumie robotnicze grupy społeczno-zawodowe – z 45% udziałem – stają się dominującą zbiorowością w strukturze społecznej wsi. Wieś staje się „bardziej robotnicza” niż miasto.

Tabela 2. Zmiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej w latach 1991–2013

Grupy społeczno-zawodowe	1991		2003		2013	
	Udział razem (%)	W tym samo-zatrudnienie (%)	Udział razem (%)	W tym samo-zatrudnienie (%)	Udział razem (%)	W tym samo-zatrudnienie (%)
1. Menedżerowie, kierownicy, wyżsi urzędnicy	0,4	0,0	2,5	0,7	2,8	0,4
2. Specjaliści	1,8	0,0	6,6	0,1	9,3	0,3
3. Technicy i personel średni	7,0	0,1	7,5	0,4	5,2	0,3
4. Urzędnicy, pracownicy biurowi	3,3	0,0	5,2	0,1	4,7	0,1
5. Pracownicy usług osobistych, sprzedawcy	6,5	1,8	8,8	2,1	10,9	1,6
6. Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy, rybacy	46,4	0,0	37,7	0,1	27,4	0,2
7. Robotnicy przemysłowi, rzemieślnicy	16,4	2,9	15,5	2,0	22,5	2,2
8. Operatorzy maszyn i urządzeń	7,8	0,8	9,0	6,1	9,5	6,2
9. Pracownicy przy pracach prostych	10,4	0,6	7,0	0,4	7,3	0,7
10. Siły zbrojne	0,0	0,0	0,4	0,1	0,4	0,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badań PGSS 1991, DS 2003, DS 2013.

Nowym i najbardziej interesującym procesem jest burżuazyjnienie (*embourgeoisement*), czyli narastanie udziału klasy średniej w strukturze. Jest to proces, który w ostatnich dwóch dekadach XX w. dominuje w rozwiniętych krajach Zachodu. Proces ten różnie bywa nazywany. Literatura anglosaska określa go mianem gentryfikacji społecznej (Hoggart 1997), czyli nasycaniem struktury społecznej wsi ludźmi zajmującymi wyższe pozycje w stratyfikacji społecznej⁵.

⁵ Termin ten wprowadziła brytyjska socjolog miasta Ruth Glass w latach 60. XX w., by nieco ironicznie i żartobliwie określić pojawianie się w podupadłej dzielnicy Londynu „szlachty miejskiej” (*urban gentry*), analogicznie do pojawiającej w XVIII w. na wsi *rural gentry*. „W istocie R. Glass

Tabela 3. Wykształcenie ludności wiejskiej (w %)

Poziom wykształcenia	1991	2003	2013
1. Podstawowe i niższe	51,7	43,8	32,4
2. Zasadnicze zawodowe	28,4	30,1	31,6
3. Średnie razem	15,1	21,4	26,3
4. Wyższe	2,8	4,6	9,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badań PGSS 1991, DS 2003, DS 2013.

Proces burżuazyjnienia (społecznej gentryfikacji) na polskiej wsi był bardzo dynamiczny w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. W okresie 1991–2003 dynamika ta wynosiła 170%, natomiast po roku 2003 wyraźnie osłabła. Proces ten ma dwojakiego rodzaju przyczyny: endogenne i egzogenne. Do przyczyn endogennych należy wzrost wykształcenia ludności wiejskiej, zwłaszcza wyższego. Powszechnie opisywany boom edukacyjny, obserwowany w społeczeństwie polskim po 1989 r., miał miejsce także na wsi (por. tab. 4). W analizowanym okresie udział mieszkańców wsi z wyższym wykształceniem wzrósł pięciokrotnie (wg NSP z 1,8% w 1988 r. do 9,9 % w roku 2011), na co wpłynęło także spowolnienie procesu migracji ze wsi do miasta. Przyczyny egzogenne to migracje z miasta na wieś, przede wszystkim przedstawiciele klasy średniej.

Te trzy procesy stają się bardziej widoczne, gdy wyróżnione grupy społeczno-zawodowe zagregujemy w szersze kategorie: robotników, rolników i klasę średnią⁶. Spektakularna jest dynamika wzrostu klasy średniej (177%) oraz czynniki wpływające na ten wzrost: wzrost tzw. nowej klasy średniej aż o 230% przy stabilizacji udziału tzw. starej klasy średniej. Warto odnotować też, że struktura społeczna wsi zmieniała się szybciej niż struktura całego społeczeństwa polskiego, a zatem także o wiele szybciej niż struktura społeczno-zawodowa miast. W sumie struktura społeczno-zawodowa wsi traci swoją specyfikę i zbliża się do struktury całego społeczeństwa, co jest cechą krajów rozwiniętych (por. Halamska 2015).

rozumiała gentryfikację jako złożony proces obejmujący fizyczną poprawę bądź odnowę zasobów mieszkaniowych danej dzielnicy, zmiany ich statusu własnościowego, wzrost cen nieruchomości i związane z tym zmiany w składzie społecznym ludności wskutek wypierania bądź zastępowania mieszkańców należących do klasy robotniczej przez nową klasę średnią” (Grzeszczak 2010: 9).

⁶ Klasa średnia jest zbiorowością tak zróżnicowaną, „złożoną z tak wielu kategorii społecznych, że dyskredytuje to ją jako «klasę społeczną»” (Domański 2002: 11). Jeśli weźmie się pod uwagę jej pochodzenie, to po jednej stronie sytuują się jej warstwy wywodzące się z marksowskiej koncepcji drobnomieszczaństwa (zob. kategoria: samozatrudnieni w tab. 2) – nazywane obecnie „starą klasą średnią”, oraz *knowledge class*, lepiej wykształcone warstwy społeczeństwa (tu grupy 1–4) – nazywane „nową klasą średnią”.

Tabela 4. Uproszczony obraz ewolucji struktury społeczno-zawodowej wsi (w %)

Segmenty struktury	1991	2003	2013	1991 = 100
Rolnicy*	46,4	37,6	27,2	59
Robotnicy**	33,4	35,7	45,4	136
Klasa średnia*** w tym:	15,3	26,1	27,2	177
– „nowa”	9,1	20,0	20,9	230
– „stara”	6,2	6,1	6,2	100

Objaśnienia: * Grupa nr 6 (zob. tab. 2) pomniejszona o samozatrudnionych; ** Grupy 5 oraz 6–9 (zob. tab. 2) pomniejszone o samozatrudnionych; *** Grupy 1–4 (zob. tab. 2) pomniejszone o samozatrudnionych plus samozatrudnieni we wszystkich grupach.

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badań PGSS 1991, DS 2003, DS 2013.

Te trzy wymienione wyżej procesy zachodziły w czasie z różną siłą, odmiennie także w różnych typach przestrzeni wiejskiej. W ich efekcie wiejska Polska stała się Polską robotników, którzy stanowią prawie połowę pracujących. Pozostała część wiejskiej ludności pracującej dzieli się na dwie prawie równoliczne grupy: bardzo różnorodną zbiorowość grup zawodowych zaliczanych do „klasy średniej” i równie silnie zróżnicowaną grupę „rolników”. Analizując te zmiany, trzeba zwrócić uwagę na ich specyfikę, polegającą na „nakładaniu się” dwóch procesów, które w rozwiniętych krajach Zachodu zachodziły w pewnej sekwencji czasowej. Chodzi tu o dezagraryzację i burżuazyjnięcie. Dezagraryzacja była elementem industrializacji zachodnich społeczeństw, kiedy wielkie masy chłopów, uwolnionych przez modernizację rolnictwa, opuszczały wieś i wędrowały do miast, znajdując zatrudnienie głównie w przemyśle (z czasem również w usługach). W ostatnich dekadach XX w., w okresie zmian społeczeństw przemysłowych na poprzemysłowe oraz towarzyszących im zmian stylów życia i konsumpcji, następuje fala migracji na wieś, a w rezultacie – jej renesans, według określenia Bernarda Kaysera (1990). Z miast na wieś migruje przede wszystkim klasa średnia, często wspierając swoje wybory idealizacją wsi i życia wiejskiego (por. Gorlach 2011). W Polsce te dwa procesy nakładają się na siebie: dezagraryzacja wsi, w części połączona ze zmianą struktury gospodarstw rolnych, zachodzi równocześnie z powrotami na wieś przedstawicieli klasy średniej. Proces burżuazyjnięcia i gentryfikacji społecznej wsi jest także wydatnie wspomagany przez zmniejszenie migracji młodych wykształconych wieśniaków, zostających na wsi lub przenoszących się na tereny podmiejskie.

Wieś, społeczność wiejska według zbudowanego na początku XX w. typu idealnego, była społecznością wielorako homogeniczną: zdominowaną liczebnie przez jedną grupę społeczno-zawodową (jeśli użyć współczesnej nomenklatury), która narzucała swój system wartości (tzw. kultura ludowa) oraz rytm życia. Tę homogeniczność wspomagała relatywna izolacja. I ta homogeniczność bardzo

często jest obecna nie tylko w stereotypach dotyczących wsi, ale także w naukowym dyskursie. Jak jednak wykazuje to wyżej przedstawiona analiza – ludność wiejska jest wielorako społecznie zróżnicowana: pod względem źródeł utrzymania, wykształcenia, wykonywanych zawodów, z których bardzo wiele wykonywanych jest w mieście. Ta „strukturalna rewolucja” dokonała się w ostatnim trzydziestolecu i uwarunkowana była przez wiele czynników. Zgodnie z przyjętą koncepcją stawania się społeczeństwa, przebieg samych procesów, jak i ich efekty muszą być zróżnicowane w różnych typach przestrzeni wiejskiej.

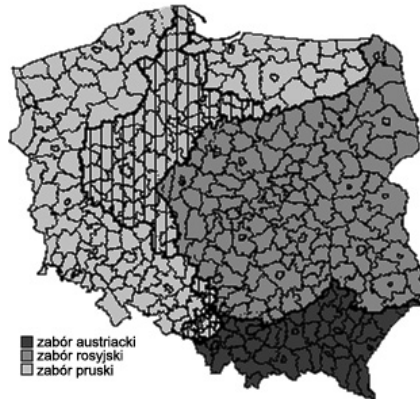
4. Struktura społeczna wsi: przestrzenne zróżnicowanie

Wybór struktur przestrzennych jest arbitralny i dość tradycyjny, o czym świadczą przytaczane wyżej przykłady analiz na wszystkich wyróżnionych tu poziomach organizacji życia społecznego, co pośrednio potwierdza istotność tych podziałów. Technicznym czynnikiem, ograniczającym analizę do tych właśnie przestrzeni, jest poziom agregacji (NUTS 4) danych empirycznych. Biorę tu pod uwagę trzy rodzaje przestrzeni wiejskich: po pierwsze ukształtowanych przez procesy historyczne, po wtóre wynikających z różnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, na który z kolei istotny wpływ wywiera sąsiedztwo miast, oraz po trzecie przestrzeni utworzonych przez decyzje polityczne (regiony administracyjno-polityczne). Wskaźnikiem zróżnicowania struktury społecznej jest zawód, gdyż współcześnie jest on najbardziej trafnym wskaźnikiem miejsca jednostki w społeczeństwie (Domański 2004).

4.1. Regiony historyczne

Analizę zróżnicowania przestrzennego struktury społecznej wiejskiej Polski rozpocznę od regionów historycznych: ziem byłych zaborów, pokrywających się w znacznej części z regionami historycznymi I Rzeczypospolitej – Galicją, Mazowszem-Kongresówką, Wielkopolską i Pomorzem. Czwartym regionem są Ziemie Zachodnie i Północne (zwane też Ziemiami Odzyskanymi), tereny przyłączone do Polski po korektach granic Rzeczypospolitej po II wojnie światowej. Jerzy Bartkowski (2003) traktuje je jako regiony naturalne⁷, wydzielone przy pomocy kryteriów kulturowych i historycznych. Dodaje za Bohdanem Jałowickim (1989, 1993), że „jeśli z danym obszarem, mimo jego długiej tradycji odrębności i własnej historii, nie jest związana żadna aktualna dynamika społeczna, to należy mówić o regionie resztowym lub reliktowym [...]” (Bartkowski 2003: 23–24). Przedsięwzięte analizy wykazały znaczne różnice wybranych zachowań społecznych, świadomości oraz mentalności ludzi, co przekładało się na wybory polityczne.

⁷ W swojej analizie wydziela jeszcze Śląsk jako odrębny region.

Rysunek 1. Rozmieszczenie regionów historycznych

Źródło: opracowanie własne

Wyróżnione regiony to struktury długiego trwania. Ich kształt wyznaczają granice rozbiorowe z 1815 roku, lecz jak stwierdza Janusz Hryniewicz, odwołując się do analiz Jerzego Topolskiego (1993), „w epokę rozbiorową ziemie polskie weszły jako wyraźnie zróżnicowany strukturalnie organizm gospodarczy z lepiej rozwiniętą częścią zachodnią. Te różnice strukturalne dotyczą w głównej mierze odmiennych funkcji folwarku, większego znaczenia handlu i rzemiosła, później manufaktur, i oczywiście struktury zawodowej ludności” (Hryniewicz 2007: 103). Potwierdzają to dalsze analizy. Grzegorz Gorzelak pisze, że mimo usiłowań industrializacyjnych „ogólna struktura polskiej przestrzeni zmieniła się jedynie w niewielkim stopniu. Granice zaborów są widoczne do dziś” (Gorzelak 1995: 65). Pokazują ten fakt także badania nad rozwojem gmin w połowie lat dziewięćdziesiątych (Gorzelak, Jałowiecki 1998). Podobne badania, przeprowadzone po dwudziestu latach, posługujące się zaawansowanymi metodami statystycznymi, ciągle wykazują istotność tego zróżnicowania oraz wskazują na odmienność dynamiki procesów rozwojowych, co świadczy o trwałości istniejących układów przestrzennych i ostrości granic regionów historycznych” (Smętkowski, Płoszaj 2016b).

Na tym tle zróżnicowanie struktury społeczno-zawodowej wydaje się oczywiste. Ukazuje to udział trzech głównych segmentów tej struktury:

- rolników i zawodów z rolnictwem związanych, gdyż udział tego segmentu wskazuje na agrarność populacji;
- szeroko rozumianej „klasy średniej” (grupy 1–4 w zestawieniach), która jest fundamentem rynkowego, konsumpcyjnego społeczeństwa oraz
- segmentu „robotniczego”: trzech grup robotników oraz fizycznych pracowników usług.

W 2013 roku struktura ta we wszystkich regionach ma cechy wspólne. W każdym regionie dominującym segmentem struktury stają się robotnicy i fizyczni pracownicy usług, w każdym też podobny – oscylujący między 19% a 26% – jest

udział nowej klasy średniej. Bardzo zróżnicowany jest udział rolników, zawierający się między 17% a 37%.

Tabela 5. Struktura społeczno-zawodowa wsi w 2003 i 2013 roku wg regionów historycznych – ujęcie uproszczone (w %)

Segmenty społeczno-zawodowe*	Wieś	Regiony historyczne			
		Galicja	Kongresówka	WiP	ZZIP
2003					
1. „Nowa klasa średnia” (grupy 1–4)	21,8	19,5	18,2	27,2	24,2
2. Rolnicy (grupa 6)	37,7	33,9	50,6	21,9	26,3
3. Robotnicy i fizyczni pracownicy usług (grupy 5 i 7–9)	40,6	46,5	31,1	47,8	49,7
2013					
1. „Nowa klasa średnia” (grupy 1–4)	22,0	25,8	19,9	21,1	22,0
2. Rolnicy (grupa 6)	27,4	20,5	37,2	24,0	17,3
3. Robotnicy i fizyczni pracownicy usług (grupy 5 i 7–9)	50,2	53,6	42,4	54,5	58,9

Objaśnienia: * Grupa nr 6 (zob. tab. 2) pomniejszona o samozatrudnionych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badań DS 2003 oraz DS 2013.

Trzy analizowane w wiejskiej Polsce procesy – dezagrystacji/depezystacji, gentryfikacji i proletaryzacji – mają w latach 2003–2013 specyficzny przebieg w każdym regionie historycznym. Powszechnie widoczny jest tylko proces proletaryzacji⁸, natomiast w Wielkopolsce i na Pomorzu oraz na Ziemiach Zachodnich i Północnych obserwowane jest zahamowanie, jeśli nie regres burżuazyjnięcia/gentryfikacji. Zahamowanie czy nawet regres obserwować można w procesie depezystacji w Wielkopolsce i na Pomorzu. Także dynamika tych procesów jest inna w każdym regionie.

4.2. Obszary głównie rolnicze i wielofunkcyjne zurbanizowane

Na początku drugiej dekady XXI w. podjęto w Polsce próbę wyodrębnienia – wzorem od dawna istniejących na Zachodzie (por. Korcelli-Olejniczak 2012) – typów wiejskich obszarów charakteryzujących się istniejącym lub potencjalnym

⁸ Spadek udziału nowej klasy średniej na Ziemiach Zachodnich i Północnych jest niewielki, podobnie jak wzrost udziału rolników w Wielkopolsce i na Pomorzu; mogą więc mieścić się w granicach błęd statystycznego.

oddziaływaniem miast wojewódzkich. „Obszary funkcjonalnie miejskie ośrodków wojewódzkich” wyznaczone zostały przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego w oparciu o ekspertyzę Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN (por. Śleszyński 2013) dla celów planowania przestrzennego, zawartego w „Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030”. W znacznej mierze pokrywają się one z wyróżnionymi przeze mnie, w oparciu o wskaźnik gęstości ekonomicznej⁹, obszarami wielofunkcyjnymi zurbanizowanymi. Ich zasięg ilustruje rysunek 2 (niezaznaczona na mapie reszta terytoriów wiejskich to obszary głównie rolnicze).

Rysunek 2. Rozmieszczenie obszarów wielofunkcyjnych zurbanizowanych

Źródło: opracowanie własne na podstawie Hałamska 2013

Tabela 6. Struktura społeczno-zawodowa ludności mieszkającej na różnych typach obszarów wiejskich (w %)

Segmenty struktury	2003		2013	
	Obszary		Obszary	
	głównie rolnicze	wielofunkcyjne zurbanizowane	głównie rolnicze	wielofunkcyjne zurbanizowane
1. „Nowa klasa średnia” (grupy 1–4)	18	30	18	31
2. Rolnicy (grupa 6)	44	25	33	14
3. Robotnicy i fizyczni pracownicy usług (grupy 5 i 7–9)	38	45	49	55

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badań DS 2003 oraz DS 2013.

⁹ Jest to wyrażona w zł wartość PIT, CIT i podatku gruntowego w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich na kilometr kwadratowy powierzchni w powiatach ziemskich. Szczegółowy opis metody (Hałamska, Stanny, Hoffman 2017). Granicę między obszarami głównie rolniczymi a wielofunkcyjnymi zurbanizowanymi stanowiła kwota 94 tys. zł/ km² (dane dla 2009 r.).

Wydaje się zatem oczywiste, że muszą istnieć znaczne różnice w strukturze społeczno-zawodowej. Jej kształt na obszarach wielofunkcyjnych w obydwu przywoływanych tu latach znacząco się różni od kształtu struktury na obszarach rolniczych. Udział każdego z wyróżnionych segmentów struktury w obydwu okresach jest odmienny. Na obszarach zurbanizowanych udział rolników jest znacząco niższy, a nowej klasy średniej i robotników – znacząco wyższy niż na obszarach głównie rolniczych. Odmienna wydaje się także dynamika zmian. Z większą ich skalą mamy do czynienia na obszarach głównie rolniczych; tu nie tylko znacząco maleje segment rolników, ale i szybko rośnie segment robotniczy. W efekcie dochodzi do zmiany segmentu dominującego; robotnicy zajmują miejsce rolników. Oznacza to pewne ujednoczenie kształtu społeczno-zawodowej struktury; segmentem dominującym w całej wiejskiej Polsce stają się robotnicy. O różnicach między kształtem tej struktury na obszarach głównie rolniczych i wielofunkcyjnych decyduje jednak siła segmentu dominującego oraz pozycja segmentów pozostałych.

4.3. Regiony administracyjno-polityczne: województwa

Analiza struktury społeczno-zawodowej w przekroju wojewódzkim pozwala na usytuowanie jej w kontekście wielu innych zmiennych społecznych i ekonomicznych, gdyż większość danych o gospodarce i poziomie rozwoju opracowywanych jest właśnie w tym przekroju. Z tego też powodu jest ona tu przede wszystkim przeprowadzona; trzeba bowiem pamiętać, że obecne województwa są stosunkowo nowymi strukturami administracyjno-politycznymi, stąd trudno w strukturze społecznej poszukiwać jakiejś specyfiki regionalnej, określonej przez ten typ regionu.

W poszczególnych województwach (tab. 7) segmenty społeczno-zawodowe układają się w różne wzory, dość odległe od ogólnego wzoru wiejskiego. Skrajnymi przykładami odmiennego składu społeczno-zawodowego pracującej ludności wiejskiej są województwa śląskie i opolskie, a po drugiej stronie – lubelskie i podlaskie. Biorąc pod uwagę proporcje występujących segmentów, w układzie wojewódzkim rysują się trzy typy struktury społecznej: uburżuazyjniony/zurbanizowany, zagraryzowany oraz mieszany. Pierwszy charakteryzuje się wyższym niż przeciętny dla wsi udziałem „nowej klasy średniej”, znacznie niższym udziałem „rolników” oraz wyższym „robotników” (siedem województw: dolnośląskie, lubuskie, małopolskie, opolskie, pomorskie, śląskie, zachodniopomorskie).

Typ drugi, zagraryzowany, jest przeciwieństwem pierwszego: tu udział „nowej klasy średniej” jest niższy niż przeciętnie na wsi, „rolników” – wyższy, „robotników” – niższy (pięć województw: kujawsko-pomorskie, lubelskie, łódzkie, mazowieckie, warmińsko-mazurskie). Typ trzeci, mieszany, to stosunkowo wysoki (w okolicach średniej krajowej) udział „nowej klasy średniej” oraz wysoki lub bardzo wysoki udział „rolników” (cztery województwa: podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, wielkopolskie). Skład każdego z typów kryje pewne

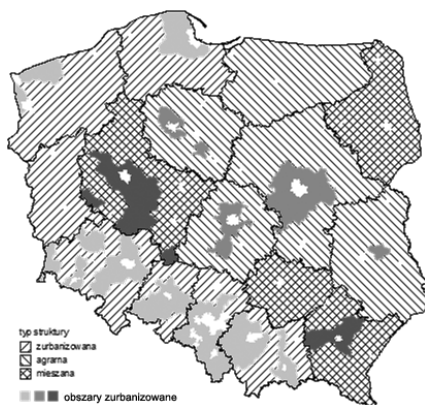
Tabela 7. Struktura społeczna na obszarach wiejskich w 2013 r. wg województw – wersja uproszczona (w %)

Województwo	Struktura społeczna*: wieś ogółem			Obszary wiejskie (powiaty ziemskie)		Struktura społeczna: obszary zurbanizowane			Struktura społeczna: obszary rolnicze		
	NKŚ	ROL	ROB	zurbani- zowane	rolnicze	NKŚ	ROL	ROB	NKŚ	ROL	ROB
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Dolnośląskie	24,9	18,4	55,9	46	54	33,6	16,6	49,8	19,9	19,7	60,4
Kujawsko-Pomorskie	17,5	39,8	42,4	11	89	22,4	21,0	56,7	16,9	42,2	40,9
Lubelskie	15,2	51,8	32,2	5	95	16,2	21,2	62,6	15,4	53,1	31,6
Lubuskie	25,2	14,6	57,2	0	100	X	X	X	25,2	14,6	57,2
Łódzkie	17,0	35,9	47,0	9	81	25,3	21,8	52,9	15,5	38,4	46,1
Małopolskie	25,8	25,8	48,4	53	47	31,8	14,8	53,4	20,6	35,4	43,9
Mazowieckie	20,8	33,3	45,6	30	70	36,0	16,0	48,0	14,6	40,6	44,8
Opolskie	25,8	7,3	66,9	45	55	30,8	4,7	64,5	4,5	18,6	76,9
Podkarpackie	21,0	25,5	53,5	24	76	25,1	19,5	55,4	19,9	27,1	53,0
Podlaskie	23,1	49,1	27,8	0	100	X	X	X	23,1	49,1	27,8
Pomorskie	30,5	13,7	54,7	25	75	40,3	8,4	51,2	24,7	17,4	57,9
Śląskie	31,8	8,7	60,0	76	24	35,8	3,2	60,9	25,6	16,0	58,4
Świętokrzyskie	21,9	33,3	44,8	0	100	X	X	X	21,9	33,3	44,8
Warmińsko-Mazurskie	9,9	36,5	53,3	0	100	X	X	X	9,9	36,5	53,3
Wielkopolskie	19,3	25,7	55,2	35	65	24,1	26,7	49,3	14,7	24,7	60,6
Zachodniopomorskie	25,2	20,9	53,9	17	83	34,0	12,9	53,1	23,9	22,2	53,9
Województwo Polska	22,0	28,6	49,1	25	75	30,8	15,0	53,2	18,1	34,3	47,5

Objaśnienia: * Struktura społeczna: NKŚ – „nowa klasa średnia” (grupy 1–4); ROL – rolnicy (grupa 6); ROB – robotnicy i fizyczni pracownicy usług (grupy 5 i 7–9).

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badania DS 2013.

niespodzianki, przeczące stereotypowym obrazom struktury społecznej województw; zgentryfikowane okazują się nie tylko województwa Polski zachodniej i północnej oraz Śląsk, ale także Małopolska, bardziej agrarne jest województwo mazowieckie niż wielkopolskie czy podkarpackie¹⁰.

Rysunek 3. Typy struktury społecznej na obszarach wiejskich w województwach

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tabeli 7

Zróznicowanie struktury społecznej w różnych typach obszarów wiejskich istnieje we wszystkich województwach. W analizowanych dwunastu (zob. tab. 7), większe różnice w strukturze społecznej między obszarami głównie rolniczymi a wielofunkcyjnymi rolniczymi istnieją w województwach o agrarnym typie struktury społecznej niż w województwach, których struktura społeczna należy do dwóch pozostałych typów: zurbanizowanego i mieszanego.

5. Podsumowanie

Zmiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej w ciągu ostatniego ćwierćwiecza są bez mała rewolucyjne. Rolnicy przestają być dominującą grupą społeczno-zawodową i stają się zbiorowością podobnie liczną jak zróżnicowana zbiorowość „klasy średniej”. To innymi słowy proces „burżuazyjnienia”,

¹⁰ Przy analizie struktury społecznej wsi warto także zwrócić uwagę na rolę wykształcenia w zmianach struktury społeczno-zawodowej. Do jego dość spektakularnego wzrostu na przełomie wieków przypisywano duże znaczenie. Jednak wzrost jego poziomu (zwłaszcza wykształcenia średniego i wyższego niż średnie) nie przekłada się automatycznie na zmianę struktury społeczno-zawodowej, w tym na wzrost udziału „nowej klasy średniej”, o czym świadczy przykład województwa lubelskiego. W nim udział populacji z wykształceniem koniecznym dla zasilenia szeregów „nowej klasy średniej” jest na poziomie średniej krajowej, jednak niski poziom urbanizacji oraz słaba gospodarka decydują o agrarnym typie struktury społeczno-zawodowej.

powstawania społeczeństwa klasy średniej, kiedy zaczyna ona – albo liczebnie, albo ideologicznie – dominować w społeczeństwie. Wiejska Polska ma w swym składzie społeczno-zawodowym ok. 45% robotników i po ok. 27% rolników i przedstawicieli klasy średniej. Przy bardziej dokładnym oglądzie ta wiejska Polska zaczyna się dzielić na „mało rolniczą” i „rolniczą”. Decyduje o tym struktura gospodarki oraz powiązana z nią struktura społeczna. Podział przestrzeni wiejskiej między te jej typy nie jest oczywiście równy: do wiejskiej rolniczej należy 3/4 powiatów ziemskich; do mało rolniczej, zurbanizowanej – 1/4.

W przestrzennym zróżnicowaniu struktury społecznej widoczny jest wpływ zarówno czynników historycznych, jak i gospodarczych. Wydaje się przy tym, że silniejszy wpływ na aktualne zróżnicowanie struktury społeczno-zawodowej mają czynniki ekonomiczne, związane z typem gospodarki lokalnej, które znacząco różnią się na obszarach wielofunkcyjnych zurbanizowanych oraz głównie rolniczych. Tyle tylko że znaczny wpływ na taki a nie inny typ gospodarki miały losy historyczne regionu; „długie trwanie” jest widoczne przede wszystkim na terenach byłego zaboru rosyjskiego. Proces „długiego trwania” i związanej z tym inercji struktury lokalnej gospodarki dość dobrze ilustruje także podział na regiony administracyjne. To, co różni wiejskie obszary województw od siebie, to nie tylko typ struktury społeczno-zawodowej, ale także skala jej wewnętrznego zróżnicowania. W niektórych województwach, przede wszystkim należących do typu agrarnego, różnica między obszarami rolniczymi i zurbanizowanymi jest bardzo duża, tak że procesy zmian struktury społecznej zdają się przebiegać w odmiennych rytmach.

Bibliografia

- Arlaud S., Jean Y., Royaux D. (2005). *Rural – Urban. Nouveaux liens, nouvelles frontières*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes.
- Bartkowski J. (2003). *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Bassand M. (1982). *Villes, region i société*. Presses politechnique et univesitaires romand. Lausanne.
- Castells M. (1982). *Kwestia miejska*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Domański H. (2002). *Polska klasa średnia*. Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław.
- Domański H. (2004). *Struktura społeczna*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Domański H., Pokropek A. (2011). *Podziały terytorialne, globalizacja a nierówności społeczne. Wprowadzenie do modeli wielopoziomowych*. Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Eisenstadt S. N. (1992). *A reappraisal of theories of social change and modernization*, [w:] H. Haferkamp, N. Smelcer (eds.), *Social Change and Modernity*. University of California Press, Berkeley, s. 412–430.
- Gilejko L. K. (2010). *Klasy i warstwy we współczesnym społeczeństwie polskim*, [w:] M. Jarosz (red.), *Polacy równi i równiejsi*. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, s. 17–44.
- Gorlach K. (1998). *Zmiercz klasy chłopskiej*, „Studia Socjologiczne”, nr 1, s. 61–88.
- Gorlach K. (2011). *Kierunki badań wsi w społeczeństwie globalnej ponowoczesności, czyli od „nowej” socjologii wsi do studiów nad wsią ponowoczesną*, [w:] M. Halamska (red.), *Wies jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 139–168.

- Gorzelał G. (1995). *Transformacja systemowa a restrukturyzacja regionalna*. EUROREG, Warszawa.
- Gorzelał G., Jałowiecki B. (1998). *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach w latach 1995–2007*, [w:] G. Gorzelał, B. Jałowiecki (red.), *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*. EUROREG, Warszawa.
- Grzeszczak J. (2010). *Gentryfikacja osadnictwa. Charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień*. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa.
- Halamska M. (2013). *Wiejska Polska na początku XXI wieku. Rozważania o gospodarce i społeczeństwie*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Halamska M. (2015). *Zróżnicowanie społeczne „wiejskiej Europy”*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 4, s. 47–67.
- Halamska M. (2016). *Struktura społeczna ludności wiejskiej na początku XXI wieku*, [w:] M. Halamska, S. Michalska, R. Śpiewak, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*. T. 1: *Stare i nowe wymiary społecznego zróżnicowania*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Halamska M., Michalska S., Śpiewak R. (2016). *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*. T. 1: *Stare i nowe wymiary społecznego zróżnicowania*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Halamska M., Stanny M., Hoffmann R. (2017). *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*. T. 2: *Przestrzenne zróżnicowanie struktury społecznej*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Hipsz N., Cybulska A., Boguszewski R. (2014). *Polska wieś: przemiany, trendy, stereotypy*. CBOS, Opinie i Diagnozy, nr 30, Warszawa.
- Hoggard K. (1997). *The middle classes in rural England 1971–1997*, „Journal of Rural Studies”, no. 13 (3), s. 253–257.
- Hryniewicz J. (2007). *Historyczne przesłanki różnic regionalnych. Regiony ekonomiczne i ideologiczne*, [w:] G. Gorzelał (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 97–113.
- Jałowiecki B. (1989). *Rozwój regionalny*. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jałowiecki B. (1993). *Kwestia regionalna*, [w:] G. Gorzelał, B. Jałowiecki (red.), *Czy Polska będzie państwem regionalnym?* EUROREG, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jałowiecki B. (2000). *Przestrzeń społeczna*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3. Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 241–244.
- Jałowiecki B. (2010). *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*. Wyd. II. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Karwińska A. (2008). *Gospodarka przestrzenna. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kayser B. (1990). *La renaissance rural. Sociologie des campagnes du monde occidental*. Armand Colin, Paris.
- Korcelli-Olejniczak E. (2012). *Region metropolitalny. Pojęcie. Struktura przestrzenna. Dynamika*. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa.
- Lagopoulos A. P. (1978). *Analysé sémiotique de l'agglomération européenne précapitaliste*, „Semiotica”, no. 23, s. 99–164.
- Ledrut R. (1984). *La forme et le sens dans la société*. Klincksieck, Paris.
- Lefebvre H. (1970). *La révolution urbaine*. Gallimard, Paris.
- Lefebvre H. (1974). *La production de l'espace*. Anthropos, Paris.
- Malikowski M. (1994). *Przestrzeń jako wymiar struktury i nierówności społecznych*, „Studia Socjologiczne”, nr 1 (132), s. 93–106.

- Robertson R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Sage Publications Ltd., London.
- Rosner A., Stanny M. (2014). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku*. Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Rosner A., Stanny M. (2016). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap II*. Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Simmel G. (2006). *Most i drzwi*. Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Smętkowski M., Płoszaj A. (2016a). *Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze gmin według regionów historycznych*, [w:] G. Gorzelak (red.), *Polska gmina 2015*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 114–163.
- Smętkowski M., Płoszaj A. (2016b). *Porównanie metropolitalnego i historycznego wymiaru zróżnicowania polskiej przestrzeni*, [w:] G. Gorzelak (red.), *Polska gmina 2015*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 164–186.
- Stanny M. (2013). *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Stanny M., Hoffmann R., Śliwska Z. (2016). *Miasto–wieś: dychotomia czy continuum? Rozważania osadzone w trzech kontekstach: socjologicznym, ekonomicznym i geograficznym*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych Politechniki Koszalińskiej”, nr 20 (1), s. 265–279.
- Starosta P. (1995). *Poza metropolią: wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szacki J. (1983). *Historia myśli socjologicznej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Sztompka P. (2003). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Śleszyński P. (2013). *Delimitacja Miejskich Obszarów Funkcjonalnych stolic województw*, „Przełęcz Geograficzny”, nr 85 (2), s. 173–197.
- Topolski J. (1993). *Dzieje Polski 1501–1975*. Wyd. IV. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wciórka B., Zagórski K. (2007). *Miasto i wieś w badaniach opinii publicznej*. CBOS, Diagnozy i Opinie, nr 5, Warszawa.

Maria Halamska

SPATIAL DIVERSITY OF RURAL SOCIAL STRUCTURE

Abstract. The social structure of the Polish countryside has deeply changed during the last thirty years because of three co-occurring processes: desagrarisation/depeasantisation, proletarianisation, and bourgeoisie/gentrification. Representative studies dating from 1991, 2003, and 2013 show changes in fundamental elements of the social position of rural population, namely sources of income, education level, and professional structure. At present, the dominating segment of the social structure of the countryside is workers (45.6%), whereas ratios of farmers and of the so-called new middle class are the same (27.2% each). The spatial diversification of this structure is, however, strong, as exemplified by differences between historical regions (territories formerly belonging to Prussia, Austria, and Russia), multi-functional urbanised vs. mainly rural areas, and administrative units (voivodeships). The most important differences in social structure and the dynamics of its change are between multi-functional urbanised and mainly rural areas.

Key words: social structure, social space, desagrarisation, proletarianisation, bourgeoisie, diversity of social structure.